

АПОВЕСЦЬ Ю. І. КРАШЭЎСКАГА “УЛЯНА” І ПАЭТЫЧНЫ ЭПАС В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА (ДА ТЫПАЛОГІІ АДНАГО МАТЫВУ)

Матыў, у аспекце якога робіцца спроба параўнальнага аналізу твораў Ю. І. Крашэўскага і В. Дуніна-Марцінкевіча, — заляцанне паноў і панскіх паслугачоў да прыгонных сялянск, — можа разглядацца як у літаратуразнаўчым, так і сацыякультурным кантэкстах. Увядзенне гэтага матыву ў структуру твора давала пісьменнікам матэрыял для мастацкага даследавання дзвюх мадэлей паводзінаў, двух ладаў жыцця — сялянскага і шляхецкага ў прыгоннай вёсцы XIX ст.

Відавочныя аналогіі і супадзенні ў мастацкім асэнсаванні Крашэўскім і Дунінам-Марцінкевічам народнага жыцця. Менавіта ў іх творах упершыню ў польскай і беларускай літаратурах прыгонны селянін стаў сапраўдным героем, і не толькі таму, што быў вылучаны аўтарамі на першы план, а па сваёй чалавечай, духоўнай годнасці. Абодвум пісьменнікам уласцівыя шырокае ўжыванне фальклорна-этнаграфічнай атрыбутыкі, рэпрэзентацыя матэрыяльнай і духоўнай культуры насельнікаў колішняй вёскі. Разам з тым, інтэрпрэтацыя вызначанага матыву ў творчасці Крашэўскага і Дуніна-Марцінкевіча не толькі збліжалася, але істотна рознілася. Не супадалі ацэначныя крытэрыі пісьменнікаў у дачыненні да пана і панскага двара; адметнымі былі іх мастацкія манеры, разнажанравай — прырода твораў. “Уляна” (1843) Крашэўскага як аповесць з разгорнутым сюжэтам і адпаведнай кампазіцыяй і невялікія па аб’ёме вершаваныя “беларуская аповесць” “Гапон” (1855) і “народная аповесць” “Купала” (1856) Дуніна-Марцінкевіча грунтаваліся на адрозных, спецыфічных прынцыпах эстэтыкі і паэтыкі.

“Уляна” — першая (крыху ранейшая за яе “Гісторыя Саўкі” ўвайшла часткай у раман “Чарадзейны ліхтар”) і па сваіх мастацкіх якасцях адна з лепшых аповесцей Крашэўскага аб жыцці прыгоннай вёскі. Польскае літаратуразнаўства традыцыйна разглядае дзевяць такіх твораў (выходзілі на працягу 40 — 50-х гг.) як адзіны цыкл — “народныя аповесці” (“*powieści ludowe*”). Сам жа Крашэўскі ўключаў “Уляну” ў раздзел “вясковыя аповесці” (“*powieści sielskie*”) сваіх выбраных твораў [Гл.: 6]. На гэты факт звяртаецца асаблівая ўвага пры антрапалагічным аналізе “Уляны” [5, s. 137], які патрабуе ўлічваць адлюстраванне існаваўшых у вясковай супольнасці дзвюх культур, сялянскай і шляхецкай, і не ссоўваць цэнтр інтэрпрэтацыі гэтага твора на кантэкст асяроддзя загалоўнай гераіні. (Звычайна так робіцца з прычыны наватарскай канцэпцыі вобразаў сялян). Да таго ж, акрэсленне “Уляны” як “народнай аповесці” прадугледжвала пэўнае размеркаванне маральных якасцей персанажаў: сяляне — цалкам станоўчыя героі, а пан — жорсткі і амаральны. (Заўважым, што гэты аргумент не “працуе” ў дачыненні да “народнай аповесці” Дуніна — Марцінкевіча “Купала”). На

самай справе, Крашэўскі не схематызіваў, не выпрамяляў характары герояў, паказваў іх дыялектычна складанымі.

Не апошнюю ролю ў азначэнні “Уляны” Крашэўскага і “Купалы” Дуніна-Марцінкевіча як “народных аповесцей” адыграла іх эстэтычная даступнасць шырокім колам чытачоў. З нагоды выдання “Купалы” яе аўтар выказваў спадзяванне, што “селянін, будучы заахвочаны да навукі чытання, паволі разаўе свой розум...” [2, с. 223]. Крашэўскі як рэдактар “Gazety Polskiej” падтрымаў Дуніна-Марцінкевіча ў яго імкненні пісаць па-беларуску, апублікаваўшы ліст пісьменніка, у якім адзначалася: “...”Гапона”, “Вечарніцы”, “Дудара”, “Купалу” і г. д. люд прыняў з найвялікшай прыхільнасцю, а моладзь з запалам пачала вучыцца чытаць і завучваць на памяць мае, так мілыя ёй творы” [2, с. 481]. Хутчэй за ўсё, аўтар “Гапона” спадзяваўся на вуснае распаўсюджванне сярод сялян сваіх беларускамоўных твораў.

Аповесць “Уляна” адразу пасля выхаду ў свет стала бестселерам. Яе чыталі ўсе: і пісьменныя сяляне (чытаўшых па-польску было значна болей), і вялікія інтэлектуалы. Без сумнення, пазнаёміўся з творам і Дунін-Марцінкевіч. На пачатку 40-х гг. Крашэўскі быў вядомым на тэрыторыі ўсёй Польшчы і тагачаснай Расіі. Сваю этнічную ідэнтычнасць пісьменнік пазіцыяніраваў як ліцвін: ён пэўны час жыў у бацькавай вёсцы Доўгае на Пружаншчыне, вучыўся ў Свіслацкай гімназіі, у Віленскім універсітэце. З 1830 г. Крашэўскі выдаваў свае творы, у тым ліку “Уляну”, у Вільні; у 1841 — 1852 гг. рэдагаваў віленскі часопіс “Athenaeum”, на старонках якога дэбютаваў У. Сыракомля, друкаваліся А. Плуг, Я. Баршчэўскі, Т. Лада-Заблоцкі. На погляд Дуніна-Марцінкевіча, аўтара “Літаратарскіх клопатаў”, “наш Крашэўскі” — у кагорце польскіх “праслаўленых пісьменнікаў” [2, с. 280].

Падзагалавак “Уляны” — “палеская аповесць”. Палессе гэта ўкраінскае. Але твор, як увесь цыкл, з’явіўся і ў выніку цесных кантактаў аўтара з беларускай вёскай (“Доўгае для мяне значыць больш, чым кнігі і бібліятэкі ўсяго свету” [7, с. 41], — пісаў ён маці), а таксама сур’ёзнага вывучэння беларускага краю падчас шматлікіх вандровак. “Задума стварыць вясковыя карціны з’явілася ў сувязі з маім знаходжаннем у вёсцы і збліжэннем з сялянамі... На працягу дваццаці гадоў я ўвесь час сутыкаўся з народамі, назіраючы, слухаючы, выклікаючы расповеды” [4, с. 127], — пісаў Крашэўскі пра генезіс сваіх аповесцей.

З вялікім спачуваннем ставіўся польскі пісьменнік да жыцця прыгонных вясковак. Яны надрываліся на катаржнай працы ў полі, на панскім двары, у сваёй хаце, зазнаючы знявагу з боку разбэшчаных паноў і панскай дворні. Па гэтай прычыне трагічна склаліся лёсы гераінь аповесцей “Гісторыя Саўкі”, “Уляна”, “Буднік”. Тэматычнае падабенства гэтых твораў дазволіла польскаму даследчыку аб’яднаць іх у своеасаблівы трыпціх [1, с. 174].

Матыў дамагання шляхціцам прыгоннай сялянкі — асноўны ў сюжэце “Уляны”. Ён знітаваны з канцэпцыяй аповесці і цалкам рэалізуецца ў тэксце.

Важным кампанентам стаў гэты матыў у вершаваных аповесцях Дуніна-Марцінкевіча “Гапон” і “Купала”. Беларускі аўтар выбіраў на ролю спакуснікаў не паноў, а панскіх служкаў. Кацярынкай, нявестай гордага вясковага хлопца Гапона, хацеў завалодаць нахабны, ілжывы аканом (“Гапон”). Да ганебнай ролі палюбоўніцы схіляў маладзенькую Агатку ліслівы і вераломны паніч-пісар, раіў дзяўчыне, якая кахала яго, выходзіць замуж за селяніна Саўку, каб бесклапотней было сустракацца з ёю, “маладзіцай! “тагды злыя брэхні — пуста небыліца!” (“Купала”) [2, с. 226]. Імкнучыся да класавага міру, згоды паміж панамі і сялянамі, Дунін-Марцінкевіч ідэалізаваў грамадскія стасункі, акцэнтаваў дабрадзейнасць паноў, якія клапаціліся аб сваіх падданных. У аповесці “Гапон” пані была такой “добрай”, што дазваляла прыгонным слаць сватоў без яе ведама. Гэтая ж пані паверыла нагаворам аканома і адправіла сумленнага хлопца ў салдатчыну, потым, даведаўшыся праўды, не толькі выгнала свайго паслугача з двара і вёскі, але зрабілася апякункай Кацярынкі, узяла да сабе пакаёўкай, “чытаць, пісаць навучыла, // Па ксёнжцы бога хваліць” [2, с. 185].

Дэмаралізуючы ўплыў панскай службы — у кожнай вясковай аповесці Крашэўскага. Яго асабліва абурала свавольства, грубасць, пажадлівасць “афіцыялістаў” у дачыненні да прыгонных сялян: “Беднай жанчыне цяжка застацца дабрадзейнай. Кожны з іх уяўляў, што мае права абразіць яе словам, грубымі абдымкамі, поглядам, насмешкай, кожны меў права адштурхнуць мужа, калі той перашкаджаў спакусіць жонку” [8, с. 46]. У адрозненне ад беларускага пісьменніка, Крашэўскі не ідэалізаваў, а выкрываў паноў. Вёска і двор у яго творах заўсёды канфрантуючыя бакі, нават калі пан даволі прыстойны чалавек, як Тадэвуш Мразачыньскі ў аповесці “Уляна”.

Універсітэцкая адукацыя, кантакты з авангарднай (“не сапсаванай, але шалёнай”) моладдзю, лагодны характар Тадэвуша і нават ранняе сіроцтва паўплывалі на фарміраванне нетыповасці яго поглядаў як адзінаўладнага гаспадара вёскі. Імкнучыся да аб’ектыўнасці, аўтар “Уляны” адлюстравваў у вобразе спакусніка не нягодніка, не “чорны” характар, а шляхціца, які шчыра захапіўся звычайнай “халопкай”. Дамінуючае сацыяльнае становішча не з’яўлялася для яго дастатковай прычынай, каб распачаць раман з Улянай. Тадэвуш пераконваў сялянку ў сваіх пачуццях, шукаў узаемнасці, прывабліваў перспектывай незвычайнага, немужыцкага кахання. Але, па сутнасці, сацыякультурныя нормы вызначаюць псіхалагічныя якасці герояў і мадэлі іх паводзінаў. Нягледзячы на адмысловасць сваіх адносін да Уляны, малады пан памятаў, што яго каханая — прыгонная, адчуваў “сваю моц, іх слабасць” і карыстаўся прывілеямі для дасягнення сваёй мэты. Праз некаторы час ён, не страціўшы спагадлівасці да жанчыны, якая ахвяравала дзеля кахання ўсім, нават матчынымі пачуццямі, зразумеў немажлівасць іх саюзу. Тадэвуш ажаніўся з дзяўчынай свайго саслоўя, а Уляна скончыла самагубствам.

Дунін-Марцінкевіч не даводзіў псіхалагічныя канфлікты да трагічнай развязкі. Ён ствараў жаночыя вобразы адпаведна маральна-дыдактычным мэтам: дзяўчыны — цнатлівыя, богабязныя і настолькі моцныя духам, што

не паддаваліся нічыім спакусам. Ведала пра небяспеку панскага кахання Кацярынка, з гонарам вытрымала дзёрзкае праследаванне аканом і дачакалася свайго каханага (“Гапон”). Агатка, зразумеўшы бесперспектыўнасць стасункаў з панам пісарам, голасам розуму змагла заглушыць свае пачуцці (“Купала”). Як ні кахала шляхцюка, яна паступіла рацыянальна і свой лёс звязала з вяскоўцам Саўкам. Замужнія жанчыны ў творах беларускага аўтара вызначаюцца пакорлівасцю, паслухмянасцю, вернасцю мужу, адказнасцю перад сям’ёй (Зоська ў “Быліцах, расказах Навума”, Кацярына ў легендзе, якую распавёў стары ў “Купале”). Гераіні Дуніна-Марцінкевіча знаходзілі апору ў традыцыйнай маралі, хрысціянскіх дабрачыннасцях, па якіх павінна жыць вясковая грамада. Вуснамі старога дзеда з “Купалы” пісьменнік павучаў сялянскіх дзяўчат: “Жывіце у чэсці, а Бог міласэрны // Дасць вам шчасну долю і дабытак верны!” [2, с. 233].

Рацыянальна паводзіла сябе на пачатку знаёмства з панам і Уляна Крашэўскага, усведамляючы сваю адказнасць як жонка і маці. У адрозненне ад Тадэвуша, які начытаўся сентыментальна-рамантычнай літаратуры, яе рацыянальнасць, як і гераінь беларускага пісьменніка і ўвогуле прыгонных сялян, вынікала з жыццёвага вопыту і назіранняў. Уляна не забыла прыкладу маці: прыгожая сялянка стала ахвярай нагавораў панскай дворні і была пакарана мужам за бесклапотнасць; з таго моманту жанчына “ценю свайго баялася”, ні з кім “не пераглянулася”. Аргументы, якімі Уляна хацела ўратавацца ад заляцанняў пана, пераканаўчыя: яна бедная, замужняя, мае дзяцей, такое каханне — грэх, у яго няма будучыні, людзі яе асудзяць... “А што ты мне зробіш, пан?— з годнасцю абаранялася Уляна ў адказ на пагрозу. —Загадаеш біць? Дык хіба мяне і так не б’юць? Адбярэш хлеб? Яго і так няшмат, а дзеці малыя, у рэкруты не здаш” [8, s. 79]. У гэтых словах адчувалася скарга сялянкі на сацыяльную несправедлівасць. Канкрэтызаваў аўтар і формы ўціску спакусніка-пана на прыгонную.

Гераіня Крашэўскага ўвасабляла тып жаночай этыкі, які складаўся стагоддзямі і які ўсхваляў беларускі пісьменнік: яна стаічна выконвала ролевыя функцыі жонкі, маці, прыгоннай. Але сэрцам Уляна адчувала нерэалізаванае права на шчасце; выдадзеная за селяніна-“багача”, нашмат старэйшага, які мог падняць на яе руку, марыла аб сапраўдным, прыгожым каханні; з песень ведала, што такім бывае “панскае каханне” і што за ім “часта ідуць хвароба і смерць”

[8, s. 74]. Трагедыя гэтай прыстойнай жанчыны, між іншым, і ў тым, што яе пачуццёвасць перамагла логіку мыслення, логіку ведаў, і яна цалкам аддалася страснаму, бескампраміснаму кахання. Тое, што было забароненым для гераінь Дуніна-Марцінкевіча, узвышала і забівала Уляну: “Каб так кахаць, трэба быць простаю сялянкай: жанчына іншага кола не сумела б гэта каханне зразумець, а не то што адчуць [8, s. 83]. Па сутнасці, Крашэўскі, як і аўтар “Купалы”, быў упэўнены ў немагчымасці шлюбнага яднання шляхціцаў з сялянкамі, толькі даводзіў гэтую думку да чытачоў псіхалагічна пераканаўча, без залішняга маралізатарства.

Дунін-Марцінкевіч нейтралізаваў любоўныя калізіі, не ставячы сабе задачы вывесці іх па-за межы маральна-этычнага аспекту. У творы польскага пісьменніка адносіны паміж панам і прыгоннай, перыпетыі іх кахання ўплывалі на сацыяльнае быццё: з'яўляліся пагрозай для вяскоўцаў, парушалі парадак жыцця на панскім двары. Маладога пана, які ў вясковай глушы хацеў схавацца ад крыўд, перажытых ім у горадзе, і з запалам аддаўся прыродзе і паляванню, сустрэча з сялянкай і захапленне ёю ўцягнулі ў цэнтр грамадскіх стасункаў і павярнулі да агульнапрынятай паводзінавай мадэлі шляхціца, перакананага ў сваёй вышэйшасці. Раней Тадэвуш не хадзіў па хатах прыгонных, не патрабаваў ад іх больш за тое, што было замацавана законам, таму і заслужыў рэпутацыю “пачцівага пана”. Цяпер жа ён паводзіў сябе як тыповы ўладар памесця і лёгка ішоў на злоўжыванні ў дачыненні да падпарадкаваных яму сялян (незаконна высылаў з вёскі мужа Уляны, загадваў разгнаць на працу ўсіх членаў яе сям'і), бо прававая сістэма тагачаснай сацыяльнай структуры і ўсталяваныя этычныя нормы былі заўсёды на баку гаспадароў.

Вяскоўцы ведалі свае абавязкі і правы (дакладней, бяспраўе) у дачыненні да двара; старэйшыя з іх помнілі, што падобныя любоўныя гісторыі заканчваліся трагедыяй для сялянскіх сем'яў. Адчуўшы небяспеку ў сувязі з адносінамі маладога пана і Уляны, сяляне звярнуліся да адзінай даступнай ім формы абароны — да незаўважання, ці своеасаблівай ізаляцыі. Ведаючы, што пакаранне Уляны за здраду пацягне за сабой умяшанне пана (чаго пры звычайных абставінах быць не магло), усе раілі яе мужу, Оксеню, прытрымлівацца гэтай самай тактыкі. Каханне жонкі і ўладара вёскі не толькі адымала ў Оксена яго супружаскія правы, але і падрывала патрыярхальныя асновы сялянскай сям'і. Паводле традыцыі муж нёс адказнасць за паводзіны жонкі, але ў дадзеным выпадку ён не мог, як звычайна, пакараць Уляну. Пазбаўлены ўлады ва ўласнай хаце самы “багаты” ў вёсцы мужык страчваў аўтарытэт грамады. Падпал маёнтка — гэта татальны адказ Оксена крыўдзіцелям — і пану, і Уляне, маці яго дзяцей. А “незаўважанне” пажару сялянамі (ніхто з іх не пайшоў тушыць панскі дом), спраўлянне ўрачыстага пахавання Оксена (хоць і здагваліся аб яго самагубстве) — дэманстрацыя спачування свайму аднавяскоўцу, сялянскай салідарнасці супраць панскага двара. Толькі шлюб Тадэвуша і смерць Уляны вярнулі адносіны паміж вёскай і дваром у традыцыйную плынь.

Ёсць падставы для параўнання матыву “злой жонкі” ў аднайменнай быліцы Дуніна-Марцінкевіча і аповесці “Уляна”. Беларускі аўтар маляваў “натуру бунтоўную, дэманічную, поўную нястрымных страсцей...” [9, с. 182]. Гэту характарыстыку можна аднесці і да гераіні Крашэўскага. Абедзве Уляны — вясковыя замужнія жанчыны, якія парушылі маральныя заповеды, здрадзілі сваім мужам, ахвяравалі дзецьмі. Уляна Крашэўскага — дзеся сваёй вялікай жарсці, кахання, і гэта выклікае спачуванне да яе аўтара і чытачоў; Уляна ў беларускім творы — проста разбэшчаная асоба. У аповесці польскага аўтара — псіхалагічна складаны, трагічны вобраз няшчаснай жанчыны, у быліцы Дуніна-Марцінкевіча — адналінейны, схематычны

характар дзёрзка-“вясёлай “злой жонкі”, які сфарміраваўся “ў закрытай сістэме вусна-паэтычных схем і шаблонаў” [3, с. 125]. Варта пагадзіцца з даследчыкам, і ў той жа час можна дапусціць, што аповесць Крашэўскага “Уляна” ў нейкай ступені магла паслужыць арыенцірам у стварэнні вобраза злой жонкі беларускім аўтарам.

Развіццё матыву “злой жонкі”, як і заляцання шляхціцаў да прыгонных сялян, завяршалася традыцыйным для твораў Дуніна-Марцінкевіча хэпі-эндам у адрозненне ад трагічнай развязкі адпаведнага матыву ў аповесці Крашэўскага. Абодва сцвярджалі права чалавека на шчасце незалежна ад яго сацыяльнага і нацыянальнага статусу. Сыходзячыся светапоглядна і прытрымліваючыся асветніцкіх мэтаў, пісьменнікі ставілі перад сабой розныя эстэтычныя задачы. Крашэўскі імкнуўся да аб’ектыўнага паказу рэчаіснасці і асноўны матыў “Уляны” адлюстравіць у карэлятыўных сувязях з соцыумам. Беларускі аўтар аддаваў перавагу ідэалізацыі і паэтызацыі вясковага жыцця; важнай для яго была канцэпцыя нацыянальна-этнічнай салідарнасці.

Аўтар “Уляны” не абвінавачваў ні пана, ні загалоўную гераіню: гэта прыгонная сістэма разбурала чалавека як асобу, вынішчала ўсё лепшае, натуральнае з чалавечых адносін. Дунін-Марцінкевіч супрацьпастаўляў гэтай сістэме чалавечнасць узаемадачынненняў паміж панам і селянінам, багатым і бедным. Ён імкнуўся да мірнага, цывілізаванага вырашэння канфліктаў, да гарманічнага спалучэння традыцыйнай этыкі, якая асноўвалася на хрысціянскіх уяўленнях, з прынцыпамі тагачаснага жыцця. Гуманістычнымі ідэямі можна патлумачыць маральна-дыдактычную тэндэнцыю ў творчасці беларускага пісьменніка.

Літаратура

1. Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. Warszawa, 1973.
2. Дунін-Марцінкевіч В. Творы / Укл., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. Мінск, 1984.
3. Калядка С. У. Жаночая суб’ектыўнасць у мастацкім дыскурсе В. Дуніна-Марцінкевіча (на прыкладзе вершаў, вершаваных аповесцей і аповяданняў) / С. У. Калядка // Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у еўрапейскім кантэксце. Мінск, 2008.
4. Cyt. za: Kaszewski K. Powieści ludowe // Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności J. Kraszewskiego. Warszawa, 1880.
5. Kosowska E. Ułana. Perspektywy analizy antropologicznej // Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja / pod red. L. Ludorowskiego. Lublin, 1995.
6. Kraszewski J. I. Wybór powieści. Oddział I. Powieści sielskie. Warszawa, 1880.
7. Kraszewski J. I. Listy do rodziny 1820 — 1863. Część I: W kraju. Kraków, 1982.
8. Kraszewski J. I. Cztery opowieści. Kraków, 1975.
9. Навуменка І. Я. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч / І. Я. Навуменка. Мінск, 1992.

